

014 De groote boulevards

Vooraf

Binnen Mondriaans geschreven oeuvre nemen de teksten [014] *De groote boulevards* en [015] *Klein restaurant - Palmzondag* een bijzondere plaats in. Alle Mondriaan-teksten zijn, zoals hij het zelf noemt, ‘redeneerende uiteenzetting[en]’¹, terwijl *De groote boulevards* en *Klein restaurant - Palmzondag* meer beschrijvend van aard zijn.

Bron

De enige bron van *De groote boulevards* is de publicatie in twee afleveringen in het weekblad *De Nieuwe Amsterdammer*². De eerste aflevering werd gepubliceerd op 27 maart 1920; de tweede een week later op 3 april 1920. Een oorspronkelijk manuscript is m.b.t. deze tekst niet gevonden. Uit brieven en ondertekening blijkt dat Mondriaan voor de publicatie de kopij heeft geleverd. Vanwege het bijzondere karakter van Mondriaans tekst nemen we aan dat hoofdredacteur Henri Wiessing *De groote boulevards* geheel in takt heeft gelaten; we beschouwen de tekst daarom als geautoriseerd. De ondertekening betekent ook dat de publicatie als voltooid geldt.

Basistekst en leestekst

De basis voor de leestekst is de publicatie in de *De Nieuwe Amsterdammer*. De twee afleveringen zijn in de leestekst samengevoegd.

Titel

Voor de leestekst is dezelfde titel gebruikt als de titel van de publicatie in *De Nieuwe Amsterdammer*. *De groote boulevards*.

Datering en ondertekening

Beide afleveringen van *De groote boulevards* eindigen met de ondertekening: ‘Paris, 21 Mars ’20 - P. Mondriaan’. 21 maart 1920 is een zondag. De datering van *De groote boulevards* is ‘21 maart 1920’³.

Ontstaan en publicatie

In een brief aan Theo van Doesburg⁴ (22 november 1919) schrijft Mondriaan iets over een andere manier van schrijven: ‘Ik heb zelf ook iets gevonden wat de vorm betreft in het schrijven en zal later eens proberen of dat gaat, ik moet nu eerst deze reeks⁵ afmaken.’⁶

De groote boulevards wordt voor het eerst genoemd in een brief van Van Doesburg aan Oud (24 februari 1920): ‘Beste Oud! Piet zit tegenover mij, druk bezig aan een boulevard-kroniek. Het heeft wel wat overredingskracht gekost, om hem er toe te brengen. Hij vond het aanbod wel aardig, maar had nogal veel bezwaren. Gelukkig heeft de Boulevard des Capucines, waar wij vanmiddag de werking van deze ontzaglijke machine, die Parijs is, hebben aangezien, hem geïnspireerd. Het was heerlijk voorjaarsweer, we zaten buiten. Enorme film! Het was op het drukste oogenblik en het was niet zonder groote voorzichtigheid mogelijk de Place de la Concorde of de Place de l’Opera over te steken. Mondriaan doet dat even rustig alsof hij zijn atelier doorloopt. Zoals vroegere schilders elkaar attent maakten op zekere accidents in een rustig landschap, zoo deden wij dit betreffende bepaalde strakke bewegingen of de enorme schoonheid van een moderne winkelpui met zijn strakke vlakken van spiegelglas en ijzer. Het mooie is dat het zoo vanzelfsprekend onopzettelijk is, terwijl het opzettelijke meestal barok, overladen en leelijk is. Parijs is wel af zóóals het is. Rumoer + beweging lossen zich wel in één bepaalde sfeer op. Deze is ook bekoring zonder van uiterlijken aard te zijn. Zij die Parijs niet in functie hebben gezien, hebben van het rumoer + de beweging + reclame een verkeerde voorstelling en de praatjes van het lichtzinnige,

¹ Brief aan Lodewijk van Deyssel (28 juni 1920). Vindplaats brieven aan Van Deyssel: RKD-MCP – 24.

(De autobiografische teksten zijn ook niet beredenerend van aard: (003, 053, 076, 077, 078, 079, 080, 093, 098 en 102).

² *De Nieuwe Amsterdammer*, 6, no. 272 (27 maart 1920): 4-5; no. 274 (3 april 1920): 5. (*De Nieuwe Amsterdammer* verschijnt van januari 1915 tot december 1920; hoofdredacteur H.P.L. Wiessing (1897-1958).)

³ Mondriaan woonde maart 1920 in Parijs, 5 Rue de Coulmiers.

⁴ Theo van Doesburg (1883-1931), Nederlands kunstenaar, schrijver en redacteur van *De Stijl*; vindplaats brieven aan Van Doesburg: RKD-MCP – 25-28.

⁵ Mondriaan bedoelt, dat hij eerste de serie artikelen 013 *Natuurlijk en Abstracte Realiteit* wil afmaken.

⁶ RKD-MCP: 25-28.

verdorvene en sensueel zijn bijna alle verzonnen. Ik ben hier zelf nog maar kort en je zult dus meenen, dat ik mij nog niet genoeg georiënteerd heb. Maar het is eigenaardig hoe men zich hier direct tout à fait - thuis voelt. Parijs is 'n schijnbaar-zeer-ingewikkelde machine, doch wanneer men de constructie begrijpt is het wonderbaarlijk hoe gauw men zelfs er één mede is.' ⁷

Uit bovenstaand brieffragment blijkt dat Van Doesburg Mondriaan heeft aangezet tot het schrijven van 'een boulevard-kroniek' en dat het 'wel wat overredingskracht gekost [heeft], om hem er toe te brengen'.

Enige weken later noemt de schilder *De groote boulevards* op een briefkaart (maart 1920⁸) aan zijn vriend The van Doesburg een 'litterair stuk': 'Aan mijn litt. stuk is veel werk, het komt eerst volgende week bij je.'

Op 20 maart 1920 schrijft hij in een brief aan zijn vrienden: 'Beste Does en Lena, ik heb juist 't artikel voor de Groene af. Het is nu nog al goed. De Stieltjes vonden 't prachtig maar te goed voor Wiesing⁹. Inliggende brief kreeg ik gisteren van hem. Daaruit zie ik dat hij iets anders wil. In drie dagen heb ik niet kunnen schilderen, maar al plaatsen ze 't artikel niet, ik ben toch blij dat ik 't gemaakt heb. Ik ga met dit werk door. Dat is nog door jouw toedoen. (Je bezorgt me wat - werk!!) [...] Ik schrijf maar kort omdat ik ook nog zooveel moet schrijven dat bleef liggen door het artikel voor de Groene. Als ze 't niet opnemen zal ik 't je eens zenden.'

Mondriaan schrijft in deze brief dat 'hij [Wiessing] iets anders wil'. Maar Wiessing is blijkbaar tevreden over *De groote boulevards*, want bijzonder snel - een week - na het afmaken van *De groote boulevards* wordt het al geplaatst. Op 27 maart 1920 verschijnt het eerste deel in *De Nieuwe Amsterdammer*.

Ook Mondriaan is verrast dat *De groote boulevards* geplaatst wordt en in een brief aan Van Doesburg (1 april 1920) schrijft hij enthousiast: 'Beste Does en Lena, Gisteren kreeg ik je brief. De dag daarvoor waren de Stieltjes met de Telegraaf komen aansjouwen. Ze leven erg in de beweging mée en hadden de grootste pret. Ik stond er ook van te kijken want ik had niet gedacht dat de N.Gr. het genomen zou hebben. Ik geloof dat 't de helft pas is, misschien staat 't echter in de Gr. reeds in zijn geheel. Ik heb nog niets van de Gr. gehoord, misschien wachten ze tot het andere gedeelte geplaatst is. Zakelijk vind ik 't niet, heh? Of zouden ze om me ruzie hebben, de Lig¹⁰ en Wiesing? Ik ben erg blij voor onze beweging dat ik 't deed. Jij bent wel de oorzaak dat ik er toe kwam, en nu zie ik dat 't toch wel goed is. Ik heb 't Kickert express laten lezen, die stond wel wat verbluft en zei 'ik wou dat je zò schilderde'. Altoos moeten ze toch de baas blijven, heh? Enfin, ik zei dat ik dat niet vond en dat ik 't in 't schrijven anders moest doen dan in schilderen, wilden de lui me begrijpen. Hij vond dat dan ook, had verder niets te zeggen. Zijn vrouw hoorde 't hem lezen en vond 't aardig geschreven. Dat in de Telegraaf vind ik heusch voor ons een succes. Als je me weer eens schrijft en 't in zijn geheel gelezen hebt moet je me eens schrijven wat jelui ervan vinden, dat is me meer waard. Ik heb het wel erg omgewerkt maar in hoofdzaak kende Does 't al; daarom weet ik 't van hem al zoowat maar hoe Lena 't vind hoor ik ook nog graag. [...] 't Deed me plezier ook dat Kok 't stuk goed vond. 't Is wel een andere schrijfrant maar jelui begrijpen wel hoe dat komt. In De Stijl heb ik niets gewild dan beredeneeren wat wij gevonden hebben, zonder kunst. Nu ben ik voor de N.G. anders aan 't werk, ik tracht er iets op zichzelf, als litheraatuur, ook van te maken. Zeg dit maar eens aan Kok.' ¹¹

Mondriaan bevestigt in een brief aan Van Doesburg (11 april 1920) dat het tweede deel ook gepubliceerd is: ' 't Deed me plezier dat 't vervolg ook in de N.Gr. gestaan heeft. Ik heb nog niets gehoord maar heb nu 't stuk 'Klein-restaurant, Palmzondag' af zal 't uitschrijven en zenden. Ik geloof dat 't is zooals jij me schrijft; 't ondersteunt mijn werk en de beweging.'

Op 16 mei 1920 laat Mondriaan Van Doesburg weten: 'Ik denk in eens nu aan Wiessing. Weet je het groote nieuws al? Ik heb een chèque van 100 fr. van de N.Gr. gekregen! Veel meer dan ik dacht.'

Reacties van tijdgenoten

Drie reacties zijn er geweest op *De groote boulevards*.

⁷ Vindplaats brieven van Theo van Doesburg aan Bob Oud: Fondation Custodia, Parijs.

⁸ Poststempel onleesbaar; waarschijnlijk is de briefkaart medio maart 1920 geschreven.

⁹ Een vergissing in deze zin: Wiessing is in 1920 geen redacteur van 'de Groene', maar van 'de Nieuwe Groene' (*De Nieuwe Amsterdammer*).

¹⁰ Ds. Bart de Lig^t (1883-1938), redactielid van *De Nieuwe Amsterdammer*.

¹¹ In deze brief gebruikt Mondriaan de afkortingen: 'Gr.', 'N.Gr.', 'N.G.'. De 'Groene' of de 'Groene Amsterdammer' was de bijnaam voor het dagblad *De Amsterdammer*; na 1925 werd de officiële naam *De Groene Amsterdammer*. De 'Nieuwe Groene' of 'Mosgroene' was de bijnaam voor het weekblad *De Nieuwe Amsterdammer*.

De eerste reactie komt van Victor van Vriesland¹². In feite geeft de publicist een indirecte reactie op *De groote boulevards*, want zijn artikel gaat meer over het leven in Parijs dan over Mondriaans artikel.

Van Vrieslands artikel 'Brief uit Parijs'¹³ begint met de zinnen: 'Ik begin nu de kubistische boulevard-visies van Mondriaan in dit blad beter te verstaan. Het aanhoudende, intense versuffingsproces van het boulevard-leven, - één groot raderwerk, één zonnestelsel, - maakt iemand op den duur dadaïst, of kortweg daas.' In een brief aan zijn vriend Theo van Doesburg zegt Mondriaan (4 mei 1920) over het artikel: '[...] (onzin over Parijs, vindt je ook niet - jij kunt er over oordeelen)'

Een bijzonder uitgebreide reactie op *De groote boulevards* komt van de schrijver Lodewijk van Deyssel¹⁴ in *De Nieuwe Gids*. Van Deyssel kenschetst *De groote boulevards* als 'een opeenvolging van denkfiguren demonstreerende denk-bewegingen en een inhoudsopgave van de verbindingen in dit denkleven.' En even verderop zegt *De Nieuwe Gids*-medewerker Van Deyssel: 'Ik heb genoeg doen uitkomen, dat het werk van den heer Mondriaan ernstig en diepgaand geesteswerk is en geenszins ordinair of oppervlakkig. Ik beweer alleen, dat de 'schoone kunst' wordt te weeg gebracht -door de bedrijvige en samenstellende gedachte, die in dat werk afwezig is.'

Op 15 mei drukt *De Nieuwe Amsterdammer* enige fragmenten van Van Deyssels reactie af¹⁵, waarop Mondriaan in een brief aan Van Doesburg (17 mei 1920) als volgt reageert: 'Beste DADA's, ik sloot gisteren avond mijn brief niet, en, van morgen, op de mat, de mosgroene¹⁶ (Op 't mos zitten ze in Holland allemaal behalve de menschen van De Stijl.) Een teleurstelling in Van Deyssel: hij smolt voor me weg als een stuk ijs in warm water. Hij komt op voor de oude klik. Hij toont precies hoe verkeerd de opvatting van die klik is. Ik ben blij 't te weten. Er moeten litheraire bommen gegoooid worden. Ik zal hem antwoorden (onpersoonlijk, want de heele bende zit er achter, van Schendel sprak ik hier en die nam dezelfde houding aan maar zei dat hij 't niet gelezen had) later in De Stijl. Ik ben heel blij dat die kritiek zòo is. Zoo is 't goed. Lijnrecht tegen ons willen. Anders hadden we ook niets te doen. Ik had uit je brief 't anders opgemaakt, maar zoo is 't beter. Schrijf me maar niet 't adres van de N. Gids want daar hoort mijn werk niet. Zal ik Tijdschrift v. Wijsb. of Oude Gids probeeren? Maar ik zal wel in 't Getij of zoo te land moeten komen. Maar dan laten we 't zelf drukken, pot v.d. We zien weer: we moeten lijnrecht tegen de boel in, à part. Er is een principieel verschil. Dada of niet dada. Zie je wel, zoo gauw je de vorm in kunst aantast en wat daarmêe samenhangt, is 't mis bij hun. Dag van Piet Dada.'

Mondriaan blijkt in eerste instantie alleen hoofdredacteur Wiessings samenvatting van Van Deyssels artikel in *De Nieuwe Amsterdammer* te hebben gelezen. Pas eind juni krijgt hij het hele artikel van Van Deyssel onder ogen. Hij schrijft over het artikel aan Theo (30 juni 1920) dat 't zeer waardeerend en ook wel bijzonder is.' Verder schrijft hij: 'Wat heeft Wiessing 't gemeen weergegeven. Stieltjes las 't ook en heeft me geraden v. Deyssel een briefje te schrijven en 't stuk Restaurant in te sluiten. Ik schreef hem dat dit nog niet voldoende mijn ideeën of liever die der N.B. weergaven, dat ik hem over eenigen tijd een beredeneerd stuk zou zenden. 't Zou dunkt me wel mooi zijn als dat stuk in de N. Gids kwam, het zou wel weer een stoot aan de beweging geven.'

Op het moment dat Mondriaan bovenstaande brief aan Van Doesburg schrijft, heeft hij al een brief naar Van Deyssel geschreven. Op 28 juni 1920 schrijft hij: 'Geachte Heer, Eerst kort geleden heb ik het Meinummer van de Nieuwe Gids in handen gekregen, vandaar schrijf ik U nu eerst. De Nieuwe Groene had Uw artikel gedeeltelijk overgenomen en uitelkaar geligt zoodat 't een andere beteekenis kreeg. Ik *waardeer ten zeerste* de aandacht die U aan mijn Boulevard-artikel wilde schenken en zou U graag mijn ideeën betreffende 't nieuwe in kunst meer doen kennen. Want uit mijn litterair werk blijkt dit nog niet geheel omdat het nog zoo onvolmaakt is. Toch sluit ik U hierbij een tweede proeve in welke ik niet geplaatst kon krijgen: ik durf het U voor de Nieuwe Gids niet aan te bieden. Wel een gewoon redeneerende uiteenzetting van mijn begrippen omtrent het nieuwe - in het bijzonder in de letterkunde - zooals ik in 'De Stijl' over schilderkunst schrijf. Deze zal ik echter niet dan over een maand gereed kunnen hebben. Hopende U haar dan te mogen toezenden, met de meeste hoogachting Piet Mondriaan.'

Van Deyssel reageert op Mondriaans brief, want Mondriaan antwoordt (23 augustus 1920): 'Weledelgeboren Heer, Zeer vereerd ben ik met hetgeen U schrijft, dat U mijn artikel wel geschikt acht om in het tijdschrift de Nieuwe Gids te worden geplaatst. Het kan echter nog twee jaar duren... In Holland

¹² Victor van Vriesland (1892-1974), Nederlands schrijver en publicist. (Vanaf 1929 redacteur van *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en later (1938) van *De Amsterdammer*.)

¹³ *De Nieuwe Amsterdammer*, no. 277 (24 april 1920).

¹⁴ L. van Deyssel, 'Futurisme'. *De Nieuwe Gids* 35, no.5 (5 mei 1920): 703-723.

¹⁵ [Wiessing, H.P.L.] 'Mondriaans futurisme volgens L. van Deyssel'. *De Nieuwe Amsterdammer* 6, no. 280 (15 mei 1920): 2-3.

¹⁶ Bijnaam voor De Nieuwe Amsterdammer.

schijnt men met eeuwen te rekenen: over twee jaar schrijf ik wel weer anders. Ik doe nu maar geen moeite meer om 't te plaatsen. Het 'beredeneer'-artikel waarover ik U indertijd schreef vindt dus ook geen plaats in de Nieuwe Gids voorloopig. Toch stel ik er ten zeerste prijs op dat U er kennis van wilt nemen en zal U berichten zoodra het, in 't Fransch, hier in een revue uitkomt. Misschien wilt U 't dan in de N.G. weer bespreken. Wilt U het Klein Restaurant weer repatriiseeren? Ik zal U dan de port terug zenden, nu weet ik niet hoeveel die bedragen zal. Nogmaals veel dank voor Uw gewaardeerde attentie. Met de meeste hoogachtend Piet Mondriaan.' De correspondentie met Lodewijk van Deysel wordt afgesloten met een kort briefje van Mondriaan (9 september 1920): 'Geachte Heer, Mijn dank voor de terugzending van mijn artikeltje. Tevens ben ik zoo vrij U de port te restitueeren. Nogmaals mijn dank Hoogachtend P. Mondriaan.'

De derde - indirecte - reactie op *De groote boulevards* komt twee jaar later (1922). H. van Loon¹⁷ noteert tijdens een interview de volgende woorden van Mondriaan over zijn 'boulevard-impressies': 'Mijn kunsthandelaar¹⁸ zegt, dat ik te vroeg gekomen ben. Ik geloof dat dit vooral voor schrijvers-in-mijn-geest geldt. Ik zelf heb in de (nu gesneuvelde¹⁹) *Nieuwe Groene* boulevard-impressies geschreven. Dat was wat futuristisch. Zulke literatuur is voor veel later komenden bestemd. De muzikale en picturale vormenspraak kun je breken. Woorden niet, al hebben de futuristen dat beproefd. Dan wordt het volkomen onbegrijpelijk. U moet Papini's schetsenbundel *De blinde loods* eens lezen²⁰, daar heb ik iets van me zelf in teruggevonden.'²¹

In 1937 schrijft H. van Loon nog dit: 'Zoo kon hij [Mondriaan] ertoe komen in een Nederlandsch weekblad lang geleden indrukken van de moderne stad te schrijven in de stijl der overeenkomstige van den jongen van Deysel. Ze kwamen den grootmeester van het nederlandsche proza onder het oog en deze heeft meer dan eens schriftelijke bewijzen van belangstelling gegeven.'²²

De redactie van het *Algemeen Handelsblad* schrijft nog het volgende over het artikel van Van Deysel in de *Nieuwe Gids*, gevolgd door een aantal citaten uit het bewuste artikel: 'De zeldzaam meer verschijnende Lodewijk van Deysel rekent op zijn fijn-pluizende manier af met Mondriaan's impressionisme, gelijk het beredeneerd wordt in zijn schets van 'De groote boulevards', opgenomen in *De nieuwe Amsterdamer* van 3 April.'²³

De redactie van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* geeft ook een aantal fragment uit het artikel van Van Deysel: '[...] L. van Deysel in de N i e u w e G i d s. Een uitvoerige beschouwing, F u t u r i s m e getiteld, over stijl. De heer P. Mondriaan heeft gedaan als Van Deysel herhaaldelijk deed, een aantal jaren geleden: hij heeft gewaarwordingen van een verblijf te Parijs onder woorden gebracht. In de N. A m s t. is daarvan een stukje verschenen, dat van Deysel overschreef en over den stijl waarvan hij causeert.'²⁴

Op 10 april 1920 verschijnt in het Utrechts dagblad *Het Centrum*²⁵ en op 20 april 1920 in *Het Volk. Dagblad voor de arbeiderspartij* hetzelfde artikel over Mondriaan. Onder de titel 'dambordliteratuur' wordt door de redactie Mondriaans literaire escapades op de hak genomen. 'Sinds jaren echter heeft hij [Mondriaan] het hoogere kunstinzicht bereikt en tengevolge daarvan schildert hij damborden in onderscheiden combinaties. Je kan er natuurlijk niet op dammen, want het zijn expressionistische damborden, zielsdamborden. [...] Nu begint Piet Mondriaan, de grootmeester der verhoudingen, ook neiging te gevoelen, de literaire kunst in zijn verheven richting te stuwen. Dambordletterkunde, wat film-achtig van aard, niet zonder moppigheid, al is dat zijn bedoeling niet. [...] Een klein proefje mogen wij onze van-alles-wat-lezers niet onthouden. Zie hier dan en houd je vast, voor mogelijk steil achterover slaan.'

Vermelde personen

Mondriaan noemt in *De groote boulevards* verschillende personen, die enige toelichting verdienen:

- Gretchen.

¹⁷ Het artikel is niet ondertekend, er staat alleen 'Van onze correspondent'. In die tijd was Henry E. van Loon de correspondent in Parijs voor de *Nieuwe Rotterdamse Courant*; we nemen aan dat hij het artikel heeft geschreven. (Bron: CR II 123.)

¹⁸ Léonce Rosenberg (1879-1947), Parijs galeriehouders en uitgever; Galerie L'Effort Moderne'.

¹⁹ In 1920 werd *De Nieuwe Amsterdamer* opgeheven.

²⁰ Giovanni Papini. *De blinde loods*. Amsterdam, 1908.

²¹ [H. van Loon]. 'Bij Piet Mondriaan'. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant* (donderdag 23 maart 1922), Avondblad B.

²² H.v.L. 'Parijsche Brief'. In: *Hollandsch Weekblad* 5, no.35 (28 augustus 1937): 20.

²³ 'De nieuwe Gids'. In: *Algemeen Handelsblad*. 15 mei 1920, Avondblad, Derde Blad.

²⁴ 'Tijdschriften'. In: *Nieuwe Rotterdamse Courant*. 11 mei 1920, Avondblad B, pagina 1.

²⁵ 'Dambordliteratuur'. *Het Centrum*, 10 april 1920.

Mondriaan bedoelt hier ‘Gretchen’ (Margarete) uit Goethes’s *Faust* ²⁶.

- Mengelberg.
Willem Mengelberg (1871-1951), Nederlandse dirigent. Mengelberg leidde sinds 1896 het Concertgebouworkest Amsterdam.
- Raymond Duncan.
Raymond Duncan (1874-1966) was een Amerikaanse danser, kunstenaar, dichter en danser, en broer van de danseres Isadora Duncan.
- Dalcroze.
Émile Jaques-Dalcroze (1865-1950) was een Zwitsers musicus en muziekpedagoog. Hij ontwikkelde een methode om de beginselen van muziek via beweging te leren (‘de Dalcroze methode’).

Bijzondere woorden

In *De groote boulevards* noemt Mondriaan een aantal Franse woorden die enige verklaring nodig hebben:

- ‘L’Intransigeant’, ‘La Liberté’ en ‘Le Populaire’ zijn Franse kranten.
- Les Rameaux op Réveillon; Réveillon: Repas fait au milieu de la nuit, surtout dans la Nuit de Noël et du jour de l’an; Les Rameaux: palmtakken. In 1920 valt Pasen op 4 april en Palmvasen op 28 maart.
- Un cassis à l’eau is een consumptie (drank).
- Un Turin à l’eau is een consumptie (drank).

Schilderijen ontstaan tijdens schrijfperiode

Mondriaan heeft - waarschijnlijk met tussenpozen - van 24 februari tot 21 maart 1920 aan de tekst *De groote boulevards* gewerkt. Volgens de Catalogue Raisonné vervaardigde Mondriaan in 1920 elf schilderijen: B104-B114²⁷. Hij zal tijdens de periode van het schrijven aan *De groote boulevards* met één of meer van deze schilderijen bezig zijn geweest.

²⁶ C. Blotkamp. *Destructie als kunst*. Zwolle, 1994: 245 (noot 11).

²⁷ CRII: 276-285.